

МИКОЛА ФЕДОРОВ: ВІД ПЕДАГОГІКИ САМОРИЗВИТКУ ДО ОНТОЛОГІЇ ТОТАЛЬНОГО ТВОРЕННЯ

АНОТАЦІЯ

У єдиному контексті розглянуті філософські основи і педагогічне втілення релігійно-філософського вчення «загальної справи» російського мислителя XIX сторіччя Миколи Федорова з воскресіння померлих предків. Проаналізована динаміка розвитку світогляду філософа від ідей і практики педагогіки саморозвитку особистості до онтології тотальної творчості людства як космічного суб'єкта. Зроблено висновки відносно актуальності вчення щодо вирішення сучасних соціально-екологічних проблем та філософського осмислення майбутнього людини і соціуму.

Ключові слова: педагогіка, онтологія, М. Федоров.

АННОТАЦИЯ

В едином контексте рассмотрены философские основы и педагогическое воплощение религиозно-философского учения «общего дела» российского мыслителя XIX века Николая Федорова по воскрешению умерших предков. Проанализирована динамика развития мировоззрения философа от идей и практики педагогики саморазвития личности до онтологии тотальной творчества человечества как космического субъекта. Сделаны выводы относительно актуальности учения для решения современных социально-экологических проблем философского осмысления будущего человека и социума.

Ключевые слова: педагогика, онтология, Н. Федоров.

SUMMARY

The philosophical principles and pedagogical embodiment of religious and philosophical teachings of the «common cause» of the nineteenth century Russian philosopher Nikolai Fedorov to resurrect dead ancestors have been considered in the same context. The dynamics of the development of the philosopher from the ideas and practices of pedagogy of self-identity to the ontology of the total creativity of the humanity as a cosmic entity has been analyzed. The conclusions concerning the relevance of the teachings to contemporary social and environmental concerns of philosophical understanding of the future of the man and society have been drawn.

Keywords: pedagogic, ontology, N. Fedorov.

У процесі ліквідації «білих плям» у суспільній думці минулого особливе місце займає пласт культури, пов'язаний з релігійною філософією кінця XIX – початку XX ст. Але якщо звертання до ідей М. Бердяєва, П. Флоренського, С. Булгакова та інших представників релігійно-філософського «ренесансу» стало вже певним «загальним місцем» у вітчизняній філософській думці, то ще недостатня увага приділена одному з їх попередників – М.Ф. Федорову.

Не можна сказати, що оригінальна постать мислителя і не менш оригінальні його ідеї не привертали уваги дослідників. Але у Радянські часи його ім'я здебільшого згадувалося у контексті негативно-критичного осуду «реакційності» релігійної культури і філософії [1; 5]. Навіть автори, які намагалися більш-менш об'єктивно висвітлити роль М. Федорова у історії російської філософії, вимушені були віддавати данину ідеологізованій фразеології [4]. На цьому фоні вигідно виділялась позиція С. Семенової, яка багато зробила для пропагування ідей М. Федорова, але фундаментальну

роботу про нього опублікувала на початку 90-х років [7].

Микола Федорович Федоров (1844-1903) – мислитель драматичної особистої долі і автор своєрідного філософського вчення «загальної справи», прожив життя, небагате на зовнішньо ефектні події. Він працював вчителем історії і географії у повітових містах Росії, а більшу частину життя – бібліотекарем у Москві. Але всіх, хто спілкувався з М. Федоровим, вражали перш за все його енциклопедичні знання і моральна чистота. На думку сучасників, М. Федоров знав все про всі книги бібліотеки, у якій він працював. Це було знання особливого роду, яке спиралося на розуміння і відчуття культури як живого організму у єдності і взаємозв'язку усіх її частин [7, с. 60-61].

У Федорова була одна тема, проблема, наскрізна не тільки у його творчості, але й така, що виявила себе своєрідним стрижнем усього життя – це була проблема творчості. Говорячи про Федорова як про філософа творчості, необхідно бачити два взаємопов'язаних аспекти.

Це, по-перше, творення мислителем власного життя, самореалізація його як особистості творчої, і, по-друге, думки філософа про творчість, про місце цього феномену в життєдіяльності людини, а також у тій “загальній справі” воскресіння предків, яка, на думку Федорова, об’єднає людство. У Федорова між вказаними аспектами відношення до творчості не існувало протиріч, як це часто буває з людьми навіть неординарними, а то й геніальними¹⁾.

Творча натура філософа не менш яскраво, аніж у бібліотечній справі, виявила себе у педагогічній діяльності – у власному оригінальному методі викладання історії і географії. Особливістю цього методу був принцип активної участі учнів у пізнавальному процесі, коли навчальний матеріал відтворювався вчителем разом з учнями шляхом безпосереднього знайомства з рідним краєм, його історичними і географічними особливостями, з тваринним і рослинним світами, звичаями, традиціями. Підручник тут вже не відігравав тієї самодостатньої ролі, яку він звичайно виконує при “кабінетному” навчанні. Школа майбутнього, про яку мріяв М. Федоров, повинна була готувати учасників “космічного життя”, бути “вишкою” для постійних спостережень, а не школою муштри, якою вона була у сучасному Федорову суспільстві. Автор писав:

“Закриваючи від себе небо, сьогоднішня (міська) школа може бути уподіблена каюті, у якій пасажири залишаються на весь час плавання в океані.

Наша ж освіта може бути уподіблена виходу на палубу... Часте перебування на палубі (тобто на вишці) дасть учню відчуття себе плавцем, який то прорізує своїм рухом на земному кораблі хвості комет і осиплюється цілою зливою зірок, що падають, то пливе через пустелі неба, де лише зрідка впаде декілька крапель космічної матерії або пилу” [8, с. 371].

Така школа – “вишка” повинна буде виховувати у своїх вихованців космічне, планетарне мислення, бо уся земля наша дуже маленька, і ми повинні шукати засоби до життя у інших світах, необхідно вважати землю тільки вихідним пунктом, а цілий світ – полем нашої діяльності [8, с. 371].

Таким чином, пізнавальна активність, добровільність, сродність, моральність – це ті вихідні пункти і головні принципи, на які спиралася педагогічна діяльність М. Федорова. На

1) Як на нашу думку, цікавість до постаті М. Федорова з боку Л.М. Толстого не в останню чергу була зумовлена якраз пошуком гармонії між світоглядними настановами і реальним життям, між якими у великого російського письменника існували протиріччя.

переламі тисячоліть розуму, який розбещений інформацією про педагогічні концепції минулого і сучасності, знає про блискучі експерименти авторів творчих педагогічних систем, усі ці ідеї можуть здаватися зрозумілими до банальності. Але зважимо на те, що проголошувалися вони (і не, тільки проголошувалися, але й втілювалися у життя) вчителем у другій половині XIX століття.

Яскравим прикладом життєвості педагогічних настанов М. Федорова на самостійне творче здобуття знань була доля К. Е. Ціолковського, котрий вважав М. Федорова людиною надзвичайною, а зустріч з ним – щастям для себе. Ціолковському, який через хворобу вимушений був самостійно набувати освіти, М. Федоров замінив університетських професорів, з якими юнакові не довелося спілкуватися.

У свою чергу, Федоров вважав, що Ціолковський здійснив найбільш ефективний тип освіти, який спирався не на пасивне споживання знань, а на працю самостійного дослідження. На першому плані у Федорова завжди був пріоритет створеного, набутого самостійно, на відміну від природного, від такого, що дісталось задарма. Важливим побуджувальним мотивом творчої особистості Федоров вважав недосконалість її природи, фізичну уразливість.

У теоретичному плані мислитель велику увагу приділяє питанням про природу і сутність людини. Федоров завжди був і залишається глибоко релігійною

людиною, для якої абсолют, ідеалом, що стоїть над людством, може бути тільки Бог. У ньому треба шукати витоки творчої сутності людини. Бог створив світ і людину, але якщо небо і земля “створені”, то людина “створена” і “народжена”. У процесі творіння відсутня єдність того, що створюється, і творця; все, що при цьому виникає, є новим за своєю суттю. Світ, створений Богом, не є сам Бог, як і предмет, створений руками людини, не є людиною. Народження ж припускає єдність між тим, що народжене, і тим, хто народжує. Звідси, Бог здатний народити тільки Бога, людина – тільки людину. Бог творить з найбільш досконалого буття, людина, яка теж може брати співучасть у творчості, створює з наявної речовини.

М. Федоров високо цінує можливості людини у творчості. Але ці здібності дані людині Богом-творцем, який і після гріхопадіння “по-особливому” відноситься до людства. Предок людей (“один батько”), створений триєдиним Богом за своїм образом, і людина має можливість знов досягти божої подобі. “Загальна справа”, “патрифікація” – це й є активна робота людини по досягненню божої подобі. Однак Бог не творить сьогоднішній світ гріхопадіння,

це – справа рук самих людей, які спотворили замисел Божий. Виконуючи “загальну справу”, людина не буде творити щось зовсім нове, вона повинна буде повернутися до істинного творення, яке здійснив Бог до гріхопадіння людини. Людина має можливість творити у тому смислі, що вона має відтворити те, що було створено не нею, але зруйновано за її власною злою волею або від незнання. Прикладом тут можуть бути справи Ісуса Христа, які мали всезагальний характер і поряд з моральною проповіддю охоплювали управління силами природи, зцілення хворих і воскресіння померлих.

Але хоча джерело творчості людини лежить поза нею самою, тим не менш вона (творчість) неможлива без людської активності, діяльного ставлення людини до самої себе і до оточуючого світу. Найважливіше те, що Бог створює і вдосконалює людину через її саму, починаючи з першого акту самосвідомості. Бути подібною до божественної сутності для людини означає не що інше, як оволодіти творчою природою Духу, прийняти на себе муки і радощі творчої праці. З одного боку, людині притаманна незавершеність, що потребує творчої самореалізації і самотворення, з іншого – діяльний, активний характер людської природи. Ось ті головні важелі, які продукують людську творчість. Людина за своєю натурою – діяч і перетворювач: “Спокій ненависний людині... Поки немає справи, яка б усіх об’єднала у спільній праці, у якій знайшли б задоволення всі здібності людини, і поки людина не має можливості творити, відтворювати, вона буде руйнувати” [7, с. 171].

Важливе значення у федорівській інтерпретації творчої сутності людини набуває розуміння ним природи людини. Для Федорова немає сумніву у тому, що людина – істота, яка не тільки створена Богом, але й народжена своїми батьками, тобто поряд з божественною сутністю вона несе в собі і природну. Душа людини – не чистий аркуш паперу, не м’який воск, з якого можна виліпити все, що завгодно, це скоріше два зображення, дві біографії батьків, що злилися в одну. Чим більш зрілими стають людина і людство, тим більш яскраво постають перед ними образи батьків. Але з боку своєї природної складової людина обмежена тим, що вона смертна. Смерть – це абсолютне зло, але не онтологічна якість людини, це – її особливість, стан, який необхідно подолати. Це можливо за умови, що людина – не тільки природна, але й самостійно-творча істота. М. Федоров намагається знайти сутність людини у ній самій, на самому початку її генези. Як перший акт самостійності він розглядає прийняття предком людини вертикального поло-

ження тіла. Людина виникає як результат акту внутрішнього самоподолання, виходу у за- і надтваринний, надприродний стан. Другим вирішальним фактором самотворчості людини у Федорова виступає праця. Правда, сама праця розуміється ним у чисто релігійному смислі: не як діяльність по виробництву речей, а як перетворююча активність людини по відношенню до своєї гріховної природи засобами діяльності [4, с. 41].

Таким чином, людина була народжена двічі: за законами природи своїми батьками і через свою самодіяльну творчість. Призначення людини, за Федоровим, якраз і полягає у тому, щоб вона створила сама себе через свідомість і працю. Важливим стимулом самотворчості людини є її фізична уразливість. Сутність людини – феномен, який знаходиться у постійному русі, у розвитку, розширенні. Кінець кінцем, завдяки своєму динамізму людина перетвориться, зміниться її природно-онтологічна основа: від дарового до отриманого через працю, від народженого до створеного [8, с. 510-516].

Особистість, за Федоровим, це – духовно-тілесна єдність, унікальна самосвідомість, що охоплює несприйняття своєї смертності, знищення, а також почуття, згідно з якими можливості саморозвитку людини були б нескінченні, якби не матеріально-природні межі існування. Головний підсумок самотворчості людини – це усвідомлення своєї смертності. Здійснюючи цей акт усвідомлення, людина набуває можливості піднятися над смертю, проходячи такі етапи, як скорбота, намагання повернути померлих до життя. Це є одночасно кульмінаційний і вихідний пункт людської сутності, творчості, свідомості. Людина – не тварина, не янгол і не дух. Вона – син людський у тій мірі, у якій усвідомлює смертність близьких людей (“предків”, “батьків”), відчуває при цьому скорботу і намагається направити свої творчі здібності на воскресіння померлих. З цим же у Федорова пов’язане розуміння свідомості як здатності відчувати втрату і прагнути воскресіння померлих.

Людина недосконала як істота, що підпорядкована сліпим, стихійним силам, котрі існують у ній самій. Але разом з тим філософ відкидає ідею про радикальне зло, яке нібито притаманне людині, її природі. Навіть запеклі грішники будуть прощені при воскресінні (правда, людство, у тому числі грішники, будуть перетворені). І навпаки, несприйнятні гордощі, які виникають на основі перебільшення значення природи людини, ілюзії, що їх породила гуманістична традиція, яка забула про протиріччя і зло, які несе в собі природа в людині, що спирається на нужду і людські пристрасті.

Концепція М. Федорова у своєму загальному вигляді і у вирішенні конкретних питань було вченням, що виникло у руслі православного християнства, але волею автора переросло його межі. Усю систему православно-християнського віросповідання М. Федоров зводить до одного, хоча й важливого пункту – до культу предків. Людство повинне об'єднатися для “загальної справи” – реального воскресіння предків “у дусі і у плоті”, здійснення якого повинно займатися саме людство разом з перетвореною ним же природою.

Можна погодитися з оцінкою концепції М. Федорова, як такої, у якій переплелися казково-фантастичні і природничо-наукові, релігійно-догматичні, формально-логічні, схоластичні і магічні складові [див.: 4, с.58]. Але тут є пласт, у якому сучасний, у більшості нерелігійний читач, знайде співзвучні його світосприйняттю думки, судження. Це – проблеми духовності, моральності, творчої сутності людини і шляхів її реалізації. І мова тут може йти не тільки про змістовний аспект суджень М. Федорова, а, скоріш, про вплив самого духу шукань мислителя, який збуджує асоціативне мислення, дає поштовх роздумам про долю людини і людства, про минуле і майбутнє.

Реальна історія складалася таким чином, що творча сутність людини була роздвоєна: думка відокремилась від справи, “вчені” – від “невчених”, виникли дві відокремлені сфери життя – рефлексивно-теоретична і бездуховно-практична. Розвиток цивілізації веде до відмови від творчості, духовності. “Ніщо так наочно не розкриває самої сутності прогресу, цього швидкого руху до нового і покvapливого заперечення старого, цієї необдуманної зміни останнього першим... [8, с.81].

Розподіл на вчених і невчених спричинив виникнення усіх пороків і болячок промисловості – міської цивілізації, як і її саму. Якраз вчені винні у тому, що результати наукової творчості так чи інакше прислуговують війні, вони ж створили і підтримують мануфактурну промисловість – це коріння нерідності, винаходять все нові і нові знаряддя знищення [8, с.58-59]. Вчених Федоров розглядає як носіїв розуму, позбавленого почуттів і волі. Замість питання, яке ставить наука: “чому існує існує”, – треба перейти до питання “чому живе вмирає”. І тоді з сили, що роз'єднує людство, предків і нащадків, вчений стан перетвориться у комісію для об'єднання, у “призовну комісію” для воскресіння предків [8, с.68].

Невчені – це діячі, практики, але переважно їх дії обмежені вузькими прагматичними завданнями. Вихід – в об'єднанні усіх у загальній справі воскресіння предків. Тим самим

вчені повернуться з “відрядження”, а невчені отримають можливість творити, збагатяться знаннями, будуть захоплені великою метою. Об'єднане творчою метою людство повинно займатися творчою регуляцією природи шляхом використання техніки і знарядь вбивства у інтересах людства, для мирних цілей. Великі надії Федоров покладає на регуляцію метеорологічних процесів заради отримання і використання сили енергії з “атмосферних токів”. Регуляція також необхідна для поєднання мануфактурного промислу з землеробством, а надлишок сонячної енергії можна використати для кустарного виробництва. Це дає можливість розповсюдити виробництво по всій землі, а не концентрувати його тільки у деяких пунктах [8, с.92-93].

На думку Федорова, людина стала машиною “для виробництва “фабричної праці”, а промисловість намагається перетворити усі дні у одноманітну, прозаїчну, душевбивчу роботу. М. Федоров наполегливий і послідовний у своїх закликах відмовитись від уявлених досягнень цивілізації і повернутися назад, до природи, до єдності міста і села.

В працях М. Федорова можна знайти досить точні характеристики промислової праці, як такої, що веде до відчуження людини, до розпаду цілісності особи, як сили, що панує над людиною. Промислова праця шкідлива не тим, що веде до підсиленої діяльності людини. Навпаки, неприємний бік цієї праці полягає у тому, що необхідно тримати у бездії члени тіла, які не приймають участі у роботі. Після такої примусової шестиденної бездіяльності сьомий день неминуче буде присвячений не покою, а розгулові.

Проект “загальної справи” настільки грандіозний, що його реалізацію можна порівняти з творчістю Бога. Це й є, по суті, божественна творчість, яка здійснюється людьми, що піднялися до рівня Бога.

М. Федоров настільки ж послідовно, як він проводить лінію “загальної справи”, захищає принцип рівноцінності людей у творчості. Якщо всі люди володіють творчими здібностями, якщо творчість – родова, дана Богом сутнісна характеристика людини, то і виявити себе вона повинна у масових явищах. Головна проблема у тому, як здійснити цю тотальність сучасного рівня у існуванні людини, у реальному історичному процесі. Відповідь на це питання для Федорова очевидна: людство може об'єднатися лише для виконання “загальної справи” воскресіння предків. Воскресіння – це настанова на абсолютне використання творчого потенціалу людини.

Хоча усі думки Федорова сконцентровані на тому, щоб переконати людей у необхідності

об'єднати зусилля у справі воскресіння предків, він разом з тим намагається передбачити поведінку людей у період після завершення "загальної справи". Воскресіння має виключно творчий характер. Але при цьому відбувається не просто відтворення того, що вже було (апокастасіс), а й створення істотно нових якостей більш високого онтологічного рівня людини. Будувати і відтворювати себе людина буде використовуючи оточуючу речовину, вона навчиться накопичувати у собі запаси сонячної енергії. Повноорганіст – так називає Федоров здатність людини створювати органи тіла, яку вона отримує у процесі здійснення "загальної справи". В результаті, одним з досягнень творчого самотворення людини буде можливість міняти органи у залежності від оточуючого середовища, видів діяльності.

Можна погодитися з С. Семеновою, яка відзначає, що проект М. Федорова суттєво відрізняється від традиційної християнської точки зору. Зокрема, про перетворення людей в процесі воскресіння багато говорили й видатні діячі церкви (Гр. Нисський та інші). Але те, що вони розглядали як якусь катастрофічну миттєвість переходу у божественний стан світу, у Федорова виступає як тривалий процес творчої праці по перетворенню природи і світу.

Творчий статус буття, який спирається на сталість та непорушність, необхідно підтримувати титанічними творчими зусиллями співтовариства безсмертних людей. Закінчення перетворюючої діяльності Федоровим не передбачене тому, що вихід у вічність пов'язаний з початком дійсно вільної, безкінечної творчості, яка була б розповсюджена на весь Всесвіт. Тут буде панувати вічний спокій, блаженне співглядання Бога, Передвічного світла, чим звичайно зайняті мешканці неба. Уподібнення людини божественній сутності означає оволодіння творчою природою Духу [7, с.229]. М. Федоров розуміє Царство Боже, як таке, що здійснюється у праці, в русі, у творчому розвитку [7, с. 230].

Звичайно, роздуми про "загальну справу" не могли не підштовхнути Федорова до ідеї про космічну долю людства. Як вважав він, людина повинна стати дійсним небожителем, який би освоював і перетворював інші світи. Велике майбутнє у астрономії, навкруг якої об'єднається уся наука і на цій основі виникне нова система освіти. Людина – мешканець Землі, вона далеко не досконала, але разом з тим вона унікальна, космічна, природна істота, яка має здібності до того, щоб вирватися, завдяки наявному творчому потенціалу, у процесі здійснення "загальної справи" за межі земної поверхні.

На перший погляд, Федоров сповідує традиційну християнську ідею про те, що Земля – це центр Всесвіту, яка у кінці XIX століття вже виглядала анахронізмом. Однак треба зауважити, що християнський геоцентризм у Федорова набуває антропологічного звучання. На його думку, усі небесні тіла – лише чисельні землі. Взагалі ж Земля – не центр Космосу, але оскільки якраз тут виникло життя, людина і розум (людина, скоріш всього, єдина мисляча істота у Всесвіті), остільки піщинка космосу, – Земля, стає його фокусом. Тому воскресіння – не просто можливе майбутнє людства, а необхідність, покликання людини. Крім усього іншого, воскресіння необхідне для освоєння і заселення космосу. Якщо, ті, хто воскресне, залишаться на Землі, це привело б до катастрофи.

Земля розглядається Федоровим як розсадник життя у Космосі. Звідси – світ повинен мати початок, бути направленим до якоїсь мети, прямувати до якоїсь досконалої крапки, яка, у свою чергу, розпустить концентричні промені нового буття – наджиття, – за історію, у вічність.

Принципово нову ступінь еволюції живого Федоров пов'язує з творчим процесом регуляції природи. Еволюція – це невільний прогрес, пасивний за своєю суттю. Регуляція – свідомо-вольове перетворення, яке здійснюється творчими, розумними, моральними людьми, які працюють над "загальною справою". Федоров писав у цьому зв'язку: "Людство повинне бути не бездіяльним пасажиром, а служницею, екіпажем нашого земного корабля, який невідомо ще якою силою приводиться в рух" [8, с.360]. Людство повинне створити нову, небесно-землеробську культуру. її мета – досягти органічного прогресу, творчості самого життя, самотворення природних тіл тих, хто живе, і відтворення тіл померлих, причому, останніх – у новій якості, здатних до такої ж самотворчості. Останню у біологічному смислі Федоров розуміє як процес перетворення харчування у свідомий творчий розвиток і, кінець-кінцем, у створення живих тканин [8, с. 405].

Що стосується самотворення у духовному смислі, то тут найважливішого значення набуває літургія – храмова і позахрамова, тобто, дійство, обряд, таїнство, яке відбувається у стінах храму, і особливо – за його межами у ході виконання "загальної справи". Людина глибоко віруюча, М. Федоров намагається об'єднати навкруг літургії і віруючих, і невіруючих: "Якщо для віруючих літургія – божественне служіння, то для невіруючих вона – художнє виховання, і як для тих, так і для інших вона має однаково священний характер по важливості питань

продовольчого і санітарного, які входять у євхаристію” [8, с.376]. Разом з тим, автор намагається розповсюдити літургію по всій Землі, підняти її на космічний рівень: ... престолом цієї літургії буде вся земля, як прах померлих, “сили небесні”, світло, теплота, будуть видимо “а не таємниче служити для обернення праху на тіло і кров померлих” [8, с. 376].

Позахрамова літургія створює все життя людини і людства як священне діяння, долаючи розрив між храмовою діяльністю і повсякденним життям. Через позахрамову літургію активізуються усі прояви сутнісних сил людини, реалізуються творчі здібності. Через творчий порив “у відтворенні, у заміні народження воскресінням, харчування – творчістю, – ми вбачаємо найчастіше безсмертне блаженство, а не комфорт” [8, с. 91].

Проблема творчості, творчої сутності людини у Федорова далеко не вичерпується вказаними вище питаннями. Про щоб не писав М. Федоров, він розглядає предмет з позиції основної своєї ідеї – “загальної справи”. Таким чином, аналізуються, наприклад, наука, мистецтво, які розглядаються як творчість, що направлена на відродження предків. Цьому процесу повинен сприяти і синтез науки і мистецтва, які зайнявшись справою творчого перетворення дійсності, прийдуть до нової їх єдності.

Підводячи підсумок, можна зауважити, що М. Федоров одним з перших у російській релігійній філософії кінця ХІХ століття поставив питання про творчу сутність людини, хоча й вирішив його у досить оригінальній формі, яка не вписувалася у традиційні рамки християн-

сько-православного світогляду. Характерним є те, що Федоров ідеї про творчу сутність людини певною мірою втілює у практику власної педагогічної діяльності, тим самим передбачивши деякі ідеї педагогіки, які у повній мірі були осмислені значно пізніше.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дуденков В. Н. Философия веховства и модернизм. Критика антигуманизма и эстетизма в России рубежа XIX-XX веков. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. - 158с.
2. Дуденков В. М. Релігійний космізм як феномен російської філософії // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №2. – С. 100-110.
3. Зернов Н. Русское религиозное возрождение XX века. – Париж, 1974. – 336с.
4. Пазилова В. Н. Критический анализ религиозно - философского учения Н. Ф. Федорова – М.: Изд-во Моск Ун-та, 1985. – 135с.
5. Савельев С. Н. Идейное банкротство богоискательства в России в начале XX века. - Историко-религиоведческий очерк. – М.; 1987. – 183с.
6. Семенова С. Мытарства идеала. К выходу в свет “Чевенгура” Андрея Платонова // Новый мир. – 1988. – №5. – с.218-231.
7. Семенова С. Г. Николай Федоров: творчество жизни. – М.: Советский писатель, 1990. – 384с.
8. Федоров Н. Ф. Сочинения. – М.: Мысль, 1982. – 711с.
9. Чаплыгин А. К., Кравченко В. В. Исторические судьбы учений В. С. Соловьева и Н. Ф. Федорова. Учебное пособие. – Харьков. – ХАДИ, 1991. –18с.

